

Zmiany na cokółach. Uwagi o funkcjach pomników w przestrzeni miasta

1. Miejsce znaczące - miejsce integracji

Integracja społeczna jest rozumiana w socjologii najczęściej jako procesy skupiania i scalania uczestników życia społecznego, elementów składowych systemów więzi społecznych i interakcji na wszystkich poziomach struktury¹. Proces integracji w obszarze wielkiego miasta jest zjawiskiem swoistym: poszukiwanie tożsamości miasta otwartego, w warunkach intensywnych kontaktów z otoczeniem zewnętrznym, wydaje się trwać bez końca. Miasta największe od zawsze nie mają jednego oblicza, niejako z definicji są wielobarwną mozaiką, złożoną z kultur swoich mieszkańców. Co może być podstawą identyfikacji w mieście wielu tożsamości? To nie tylko miejsca związane z realizacją określonych funkcji (ekonomicznych, handlowo-usługowych, symbolicznych, czy użytkowych), ale także wyobrażenia dotyczące tych miejsc, istniejące w świadomości mieszkańców. Florian Znaniecki pisał: „badacz kultury musi brać przestrzeń ze współczynnikiem humanistycznym, to jest tak, jak jest doświadczana przez te podmioty ludzkie, których kulturę bada”². Posiadając wiedzę na temat tego, jak przestrzeń miasta jawi się jego mieszkańcom, jesteśmy w stanie określić, czy posiada ona walory integracyjne. Pewne obiekty, choć pozbawione funkcji użytkowych, mogą być odbierane jako np. związane z różnymi etapami życia mieszkańców miasta i jako takie cenione przez nich.

Jeżeli uznamy, że istnienie miejsc znaczących będzie czynnikiem integrującym społeczność lokalną, to zadanie socjologa polega na opisaniu możliwych czynników kreujących wybory mieszkańców w zakresie uznania danego elementu przestrzeni za element znaczący. Badać przy tym należy nie tylko grupy „użytkowników” miasta, ale i osoby zamieszkujące na co dzień poza jego obszarem. Przyjezdni (posługując się bądź już istniejącym stereotypem, bądź tworząc go) dokonują przypisania miastu charakterystycznych dlań cech, na podstawie krótkotrwałego kontaktu. Miejsca znaczące, związane z indywidualną mapą (planem) przestrzeni osobistej, ale także określone układem znaków, związanym ze specyficznym kodem kulturowym rozumianym przez wszystkich mieszkańców, mogą się okazać czynnikiem integrującym zbiorowość wokół konkretnych wartości. Taką zdolność mają także różne formy nazywania elementów przestrzeni, wykreowane przez mieszkańców - według Kwiryny Handke „najsilniej integrują społeczności lokalne te nazwy, które mają charakter nieoficjalny i funkcjonują w potocznym obiegu”³. Ludzie poszukują miejsc oswojonych, własnych, jeżeli zawładnięcie nimi nie może dokonać się w sensie dosłownym (jako zdobycie własności), to odbywa się na płaszczyźnie symbolu.

¹ Por. W. Jacher, *Zagadnienia integracji systemu społecznego*, Warszawa 1976.

² F. Znaniecki, *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej* [w:] „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny”, z.1, Poznań 1938, s. 89.

³ K. Handke, *Nazewnictwo i społeczna przestrzeń miasta* [w:] „Wielkie miasto. Czynniki integrujące i dezintegrujące” t. II Łódź 1994, red. D. Bieńkowska, Łódź 1995, s. 23.

2. Pomnik jako szczególne miejsce znaczące - instytucja społecznej pamięci⁴

Szczególną odmianą miejsc znaczących są pomniki. Wydają się być takimi obiektami, których treść symboliczna jest ważniejsza niż treść fizyczna. Pomnik jest symbolem, a nie znakiem, bo nie pełni tylko funkcji użytkowych, jednocześnie jest bardziej samą informacją niż jej nośnikiem - forma pomnika jest wtórna w stosunku do jego treści.

„Pomnik jest przeznaczony z reguły do otwartej przestrzeni publicznej. Zajmuje w niej zawsze miejsce eksponowane, a bardzo często główne. (...) Formą i skalą wyróżnia się ze swego otoczenia na zasadzie przeciwstawności”⁵ - tak pisze o pomniku Aleksander Wallis. Jest to miejsce w krajobrazie miasta które bardzo interesuje socjologa, dlatego że zakres potencjalnych interpretacji jednostkowych i grupowych pomnika jest szeroki - zarówno w odniesieniu cech zewnętrznych (np. wyglądu pomnika), jak i dotyczących jego znaczenia. Cechy interpretacji i postrzegania przestrzeni w przypadku pomnika mogą stać się cechami kategoryalnymi – to, co jest podstawą rozróżnienia będzie widoczne zarówno na poziomie:

- tworzenia (projektu, wyboru tematyki, formy),
- percepcji (odczytywania przekazu wg określonego kodu społecznego).

Pomnik jest „dziełem o znaczeniu symbolicznym (...), ma ogólne, nieraz abstrakcyjne znaczenie. (...) Artystyczny kształt i symboliczne znaczenie pomnika pozwalają na różną interpretację”⁶. Pomniki, to jest treści, które przedstawiają, odnoszą się do systemów wartości i ideologii grupowych. To, jak pomnik jest interpretowany zależy od jego własności fizycznych i zbudowanych na nich schematów interpretacyjnych. Sposoby interpretacji powstają z kolei „na użytek” wartości dominujących w danej zbiorowości. Pomnik staje się z czasem narzędziem upowszechniania pewnych wartości. Jak pisze Lech M. Nijakowski, dzięki pomnikowi młode pokolenie „internalizuje (...)obecność danej interpretacji historii, jeżeli nie samą interpretację”⁷.

3. Od monopolu na pomniki do wielości przedstawień

Kluczową cechą przestrzeni miasta socjalistycznego jest jej ideologizacja. Architektura i urbanistyka podporządkowane zostały władzy na zasadach wyłączności. Ale architektura zawsze jest manifestacją sprawowania władzy, chociaż w warunkach systemu totalitarnego widać to najlepiej. W *Historii propagandy* O. Thomsona czytamy, że „budowle mogą stać się symbolem grozy, wielkości, spokoju, siły i trwałości (...). Wiele obiektów budowano z myślą o wrażeniu, jakie będą sprawiały i o przesłaniu dotyczącym bogactwa wznoszącego”⁸. W polskim mieście socjalistycznym taką funkcję pełniły budowle o charakterze prestiżowym oraz pomniki. A. Basista, który dokonuje oceny znaczenia tych realizacji w polskiej architekturze komunizmu, pisze: „w pierwszych latach powojennych, w każdym, przynajmniej średniej wielkości mieście wznoszono pomniki, czasem pomniki-cmentarze, ku czci Armii Radzieckiej. W następnych latach, licząc na szerokie poparcie społeczne, reżim

⁴ Pojęcia tego używam za A. Wallisem, zob. A. Wallis „Socjologia przestrzeni”, Warszawa 1980, s. 223.

⁵ Ibidem, s. 230.

⁶ Ibidem, s. 232.

⁷ L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. O znaczeniu pomników w przestrzeni dominacji symbolicznej na przykładzie Śląska* [w:] „Kultura i Społeczeństwo” 2001, nr 3-4, s. 93.

wykorzystywał nadarżające się rocznice i inne podobne okazje do propagowania różnych akcji upamiętniających. Do końca lat 60. wzniesiono około dwudziestu pomników o znaczeniu ogólnonarodowym. Stawiano je w hołdzie ofiarom eksterminacji i męczeństwa (Oświęcim, Majdanek, Treblinka), bohaterom drugiej wojny (Westerplatte, Wał Pomorski), wreszcie dla upamiętnienia innych wydarzeń historycznych, na przykład powstań śląskich lub bitwy grunwaldzkiej⁹.

Transformacja ustrojowa przyniosła spodziewaną konwersję w doborze postaci i wydarzeń godnych utrwalenia w pomniku. Każda istotna zmiana władzy wiąże się ze zmianą panteonu symboli i pomników ją reprezentujących. Zrzucanie pomników z piedestałów to pospieszne wymazywanie historii, zaburzenie ciągłości historii miasta, którego jednak nie da się uniknąć. Florian Zieliński prezentuje zdanie bardziej radykalne: „niszczenie pomników to niszczenie jakiejś części tożsamości miasta i wykluczanie części miejskiej społeczności poza ramy miasta. Zburzenie pomników niemieckich musiało być odebrano jako cios w mieszkających w mieście Niemców, wymowa była tu zupełnie jasna (...). Dokładnie tak samo – tylko w drugą stronę – było odebrane zburzenie pomnika Chrystusa Króla – Wdzięczności. Tym razem zniszczenia pomnika znaczyło: to nie jest i nie będzie miasto Polaków”¹⁰ (s. 226)

W mieście demokratycznym, różne grupy społeczne mogą artykułować swoje roszczenia, co do zasadności postawienia pomnika jakiej postaci (przykładem ostatni spór wokół pomnika Romana Dmowskiego). Wielość kultur we współczesnym mieście nie oznacza jednak wielości reprezentacji symbolicznych w przestrzeni publicznej. Nie jest tak, że każda zbiorowość ma „swój” pomnik, odwołujący się do własnych, uznawanych za słuszne wartości. Pomnik pozostaje ciągle w sferze władzy, tylko dominujące ideologie mogą doczekać się swoich przedstawień. Przykład takiej walki o pomnik, podaje Igor Kopytoff: „kilka lat temu w Filadelfii wybuchł publiczny spór wokół projektu, by pomnik filmowego bohatera zawodowego boksu Rocky’ego wzniesić na Parkway, naprzeciwko Muzeum Sztuki, które jest instytucją pełniącą dla miejscowego establishmentu funkcje pomnika i zaspokajającą równocześnie artystyczne potrzeby inteligencji. Pomysł wziął się wprost z cyklu filmów o Rockym, opowiadających historie sukcesu amerykańskiego mistrza boisku włoskiego pochodzenia, rodem z południowej części Filadelfii. Dla grupy mieszkańców Filadelfii o etnicznych korzeniach, należących do klasy robotniczej, przedstawiająca Rocky’ego statua stanowiła przedmiot dumy etnicznej, klasowej i regionalnej – krótko mówiąc, była pomnikiem publicznym o dużej wartości. Natomiast dla grup, których tożsamość społeczna ucieleśniała się w gmachu muzeum, była ona bezwartościową chałą, zasługującą na natychmiastowe przetworzenie w towar, czyli nadającą się tylko na złom. (...) Przeciwnicy pomnika przybrali dwoje argumenty w szatę estetyki miejsc publicznych, w której zakresie dzierżyli kulturową hegemonię. Ostatecznie pomnika nie umieszczono przed Muzeum Sztuki, lecz stanął on w południowej Filadelfii, nieopodal stadionu”¹¹

⁸ O. Thomson, *Historia propagandy*, KiW, Warszawa 2001, s. 31.

⁹ A. Basista, *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, PWN, Warszawa-Kraków 2001, s. 104

¹⁰ F. Zieliński, *Szata ideologiczna miasta – pomniki* [w:] Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa, red. B. Jałowiecki, A. Majer, M. S. Szczepański, Warszawa 2005, s. 226.

¹¹ Kopytoff I., *Kulturowa biografia rzeczy – utowarowienie jako proces* [w:] Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej, red. E. Nowicka, M. Kempny, Warszawa 2003, s. 266.

4. Typologia pomników¹²

W przestrzeni miasta istnieją miejsca inne niż te, które potocznie nazywamy „pomnikami”, a które także odnoszą się do wartości zbiorowych i mające potencjalną funkcję integracyjną. Możemy sobie łatwo przedstawić znaczenie bramy Stoczni Szczecińskiej, która nie jest nazywana (poza dyskursem historyków i socjologów) „pomnikiem”, a przecież jest istotna dla historii miasta poprzez zanurzenie w jego dziejach politycznych. Odnalezienie tego typu miejsc (niezależnie od nazwy, jaką im przypisują mieszkańcy miasta) jest złożonym zadaniem badawczym, a w jego realizacji konieczna jest systematyzacja. Poniższa typologia uwzględnia trzy główne faktory, związane z:

- funkcjami pomników,
- sposobem realizacji tych funkcji,
- sposobem desygnacji znaczenia.

Pierwszy czynnik wskazuje na przewagę funkcji bądź to symbolicznych, bądź to estetycznych. Funkcje te współistnieją wraz z funkcją użytkową w każdym obiekcie w przestrzeni i ta funkcja nie może być w przypadku miejsc społecznej pamięci pomijana. Pomniki nie są tworzone jednak z myślą o takiej ich roli, jest ona im przydzielana.

Drugi czynnik uwzględnia sposób realizacji tych funkcji. Możliwe są tutaj dwa rozwiązania: niektóre pomniki mogą realizować je przy pomocy przedstawień realistycznych, jedne zaś przy pomocy przedstawień niekonkretnych, tak więc mamy do czynienia już to z podobieństwem, już to z konwencją. Pomniki z dominującą funkcją estetyczną będą bazować na konwencji, pomniki z dominującą funkcją symboliczną wykorzystywać będą zarówno konwencję jak i podobieństwo.

Trzeci czynnik bierze pod uwagę „sposób” desygnacji znaczenia, jest wskazaniem na „przezroczystość” pomników jako znaków. Pomniki mogą ukazywać swe znaczenie poprzez „wskazanie na siebie” (przez podobieństwo i dokładność realizacji), przez wskazaniem na skonwencjonalizowane treści (pewne archetypiczne interpretacje) lub przez pełną przezroczystość mogą pozostawiać otwarte pole sposobu ich postrzegania i interpretacji.

Uwzględniając wymienione czynniki, wyróżniam 3 typy pomników:

1) *Pomnik – ikona*. Polskie pomniki najczęściej przedstawiają znane postaci¹³, rzadziej wydarzenia związane z dziedzictwem kulturowym naszego kraju. W przypadku pomników osób, których wizerunek jest upowszechniony, np. pisarzy, interpretacja z reguły nie jest ideologiczna (oprócz osób ze świata polityki, takich pomników nie ma jednak zbyt wiele). Chodzi wszakże o to, że pomnik przedstawiający konkretną postać (realistycznie) nie budzi w większości wątpliwości na poziomie postrzegania¹⁴ przedmiotu przedstawienia - postać

¹² Ponieważ celem tej pracy jest próba odnalezienia uniwersalnego kryterium klasyfikacji, w mniejszym stopniu odwołuję się do pomników w lokalnym, szczecińskim wymiarze. Opis taki można znaleźć np. w pracy M. Kamoli-Cieślak, która dokonuje przeglądu szczecińskich pomników i ich klasyfikacji (uwzględniając treść i charakter pomników, czas istnienia w przestrzeni i społeczny stosunek do pomników), por. M. Kamola-Cieślak, *Pomniki Szczecina jako odzwierciedlenie przemian minionych wydarzeń* [w:] Acta Politica, Zeszyty Naukowe US, 2000/13, s. 196 i następane.

¹³ J. Tazbir pisze, że do 1918 roku najwięcej w Polsce było pomników T. Kościuszki. Zob. J. Tazbir, *Walka na pomniki i o pomniki* [w:] „Kultura i Społeczeństwo” 1997, nr 1.

¹⁴ Zwracam tu uwagę na dwie sprawy, o których była mowa wcześniej - kwestię postrzegania i interpretacji substratu materialnego przestrzeni. Postać *p* realistycznie przedstawiona przez twórcę pomnika jest postrzegana przez znajdującego tę postać odbiorcę jako *p*, natomiast interpretacja tego przedstawienia, czyli kwestie związane

utrwalona w materiale, z którego wykonany jest pomnik jest łatwa do identyfikacji. Fakt, czy przedstawiona w pomniku postać cieszy się społecznym uznaniem nie zmienia jakości pomnika, choć nie jest już ten sam pomnik: będzie to sytuacja, w której mamy do czynienia np. z szeregiem szerszych zmian społecznych. W krajach postreżimowych mogliśmy obserwować likwidację pomników związanych z postaciami identyfikowanymi z obalonym systemem. Tak więc nawet przedstawienia nieabstrakcyjne w specyficznych warunkach praktyki społecznej mogą wymuszać wiele różnych interpretacji, oczywiście w tym znaczeniu jakie jest podejmowane w tej pracy, a więc w sensie reakcji, działania społecznego.

Pomniki, o których mowa wyżej nazywać będę pomnikami - ikonami, ich sposób przedstawienia i upowszechnienie wizerunku w świadomości społecznej sprawiają, że postrzeganie, a często także interpretacja substratu materialnego pomnika jest homogeniczna w obrębie danej zbiorowości. Kwestie związane z postrzeganiem treści pomnika naprowadzają nas na stwierdzenie, że w tym przypadku mamy do czynienia z przewagą funkcji symbolicznych, zaś realistyczny sposób ukazywania postaci odbywa się poprzez zgodność, podobieństwo. Podsumowując, dla „pomnika-ikony” :

- dominuje funkcja symboliczna,
- funkcja ta realizowana jest na podstawie podobieństwa,
- pomniki takie w pełni sposób wskazują na treści, które przedstawiają swoim wyglądem, zatem ich „przezroczystość” jest pełna.

2) *Pomnik – symbol*. Nieco inaczej przedstawia się to w przypadku przedstawień niekonkretnych (ale nie abstrakcyjnych). Przedstawiane obiekty, postaci, nie są rozpoznawane w świadomości społecznej jako konkretne, jednostkowe egzemplarze, jak to miało miejsce w poprzednim przypadku, ale jako należące do pewnej kategorii, bez wskazania na ich wyjątkowość. Istniejący w Szczecinie pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego wykonany w brązie (a więc przypadek poprzedni) będzie rozpoznany przez oglądających jako „Marszałek Józef Piłsudski” prędzej, niż jako „jakiś żołnierz w mundurze”, dlatego oczywiście, że wizerunek marszałka jest znany i upowszechniony. Natomiast popiersie poety Kornela Ujejskiego (także szczeciński pomnik) nieopatrzone stosowną informacją w postaci napisu, kogo ów pomnik przedstawia jest raczej dla oglądających zagadką: „kim jest właściwie ten człowiek?” Pomnik taki, postrzegany jest na więcej sposobów niż w przypadku obrazów realistycznych (i takim pomnikiem jest na przykład szczeciński Pomnik Czynu Polaków), jego odczytanie zależy w głównej mierze od rozpowszechnienia znaczenia symbolu. Pomnik Czynu Polaków może być postrzegany i interpretowany na wiele sposobów. Mieszkańcy Szczecina dysponują rozumieniem znaczenia rozpowszechnionym przez twórcę i mecena obiektu (ówczesną władzę), ale ktoś nie znający tego obiektu, lub nie znający nazwy pomnika będzie postrzegał go jako przedstawienie „trzech orłów”, sens pomnika budując w oparciu o własne domysły.

Tak więc dla tego typu obiektów:

- przeważają także funkcje symboliczne,
- funkcje konkretyzowane są na podstawie konwencji,
- występuje niepełna „przezroczystość”.

szacunkiem dla postaci *p* i jej pomnika, zachowania z tym pomnikiem związane są kwestią osobną i nie należy ich łączyć.

3) *Pomnik – dzieło*. Trzecia grupa pomników, to przedstawienia abstrakcyjne, a więc desygnujące pewne cechy lub relacje. Takich pomników jest stosunkowo (w naszym kraju) najmniej. To, co przedstawiają jest trudne dla odbiorcy do rozpoznania, własności fizyczne pomników nie są podstawą znaczenia. Ich znaczenie sytuuje się poza wyglądem, ale może być budowane na cechach fizycznych. Autor pomnika wykorzystuje pewne rozwiązania występujące w dwóch pierwszych typach, bazuje jednak na konwencji, a nie podobieństwie, a dzieło ma w założeniu wywoływać reakcje estetyczne, w następnej kolejności zaś, ma coś oznaczać.

W tym wypadku, spektrum potencjalnych interpretacji jest najszersze, znaczenie pomnika nie jest określone przez wskazanie na sam obiekt, lecz odwołuje się do znaczenia innych znaków. Zatem:

- przeważają funkcje estetyczne,
- funkcje te realizowane przez konwencję,
- występuje zerowa przezroczystość.

Tab. 1. Typologia pomników.

cecha	"pomnik ikon"	"pomnik symbol"	"pomnik dzieło"
Przezroczystość	pełna	niepełna	zerowa
Dominująca funkcja	symboliczna	symboliczna	estetyczna
Sposób realizacji dominującej funkcji	podobieństwo	konwencja	konwencja

Źródło: oprac. własne.

Na podstawie tak skonstruowanej typologii możliwe jest określenie typów postrzegania przestrzeni i preferowanych interpretacji. W przypadku każdego badanego pomnika dokonać można systematyzacji interpretacji, z jednej strony dotyczących wyglądu, z drugiej strony treści, które przedstawia pomnik. Wydaje się, że pewne kategorie mieszkańców interpretując znaczenie pomnika poprzez treści, na które wskazuje obiekt, wiążą pomnik ze sferą symboliki. Inne kategorie z kolei, odczytywać będą miejsca znaczące przez jego cechy fizyczne, co prowadzi w kierunku traktowania obiektu jako miejsca związanego z funkcjami użytkowymi, czasem wolnym - „parasol” symboliki w takiej sytuacji zmniejsza się na rzecz właśnie tych sfer. Stwierdzenie, który typ pomnika z wymienionych wyżej jest najbardziej charakterystyczny dla miasta jest wskazaniem na potrzebę zaistnienia określonych funkcji, jakie pomnik ten powinien (zdaniem poszczególnych kategorii mieszkańców) realizować.

Zakończenie

Określenie tożsamości miasta z pominięciem symboliki jest niemożliwe - każdy z elementów potencjalnie mogących być podstawą wyróżnienia miasta, nadania mu określonego znaczenia wyrażony musi być w symbolu, w przeciwnym razie nie mógłby istnieć jako składnik świadomości mieszkańców miasta. Miasto swój charakter zyskuje nie

tylko dzięki funkcjom, które spełnia, ale także (a może przede wszystkim) dzięki ich symbolicznym wzmocnieniom, obecnym w przestrzeni. Bez nich jednostka osadnicza staje się pustym miejscem zamieszkiwania, pozbawionym cech terytorium, z którym można się identyfikować. W procesie budowania tożsamości miasta i mieszkańców konieczna jest odpowiednia artykulacja, wspomaganie treści, do których odwołuje się symbol, a które doniosłe są dla procesów integracji społeczności lokalnych.

Bibliografia:

- Basista A., *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, Warszawa-Kraków 2001
- Handke K., *Nazewnictwo i społeczna przestrzeń miasta* [w:] „Wielkie miasto. Czynniki integrujące i dezintegrujące” t. II Łódź 1994, red. D. Bieńkowska, Łódź 1995
- Jacher W., *Zagadnienia integracji systemu społecznego*, Warszawa 1976
- Jałowiecki B., Szczepański M. S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2002
- Kopytoff I., *Kulturowa biografia rzeczy – utowarowienie jako proces* [w:] *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, red. E. Nowicka, M. Kempny, Warszawa 2003
- Kamola-Cieślak M., *Pomniki Szczecina jako odzwierciedlenie przemian minionych wydarzeń* [w:] „Acta Politica”, *Zeszyty Naukowe US*, 2000, nr 13
- Nijakowski L. M., *Domeny symboliczne. O znaczeniu pomników w przestrzeni dominacji symbolicznej na przykładzie Śląska* [w:] „Kultura i Społeczeństwo” 2001, nr 3-4
- Tazbir J., *Walka na pomniki i o pomniki* [w:] „Kultura i Społeczeństwo” 1997, nr , s. 9-13
- Thomson O., *Historia propagandy*, KiW, Warszawa 2001
- Wallis A., *Pamięć i pomnik* [w:] „Społeczeństwo i socjologia. Księga poświęcona profesorowi Janowi Szczepańskiemu”, red. S. Nowakowski, Wrocław 1985
- Wallis A., *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1980
- Woźniak R. B., *Miasto portowe w zarysie socjologicznym* [w:] „Wpływ otoczenia na funkcjonowanie portów morskich”, red. E. Urbańczyk, Szczecin 2001
- Woźniak R.B., *Społeczność miasta portowego w procesie przemian*, Szczecin 1991
- Zieliński F., *Szata ideologiczna miasta – pomniki* [w:] *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, red. B. Jałowiecki, A. Majer, M. S. Szczepański, Warszawa 2005
- Znaniecki F., *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, [w:] „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny”, Poznań 1938, z.1